

DOI 10.33930/ed.2019.5007.15(7-8)-3

УДК 37.013.42:316.48

ОСВІТА В КОНФЛІКТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: РОЗВИТОК ІДЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ

*EDUCATION IN CONFLICT SOCIETY: DEVELOPMENT OF IDEAS OF
TOLERANCE*

Г. В. Хоменко

Актуальність дослідження. Поглиблений науковий та філософський інтерес до феномену толерантності обумовлений кризою національної ідентичності, високим рівнем міжособистісної ненависті, недовіри та дискримінації, які дестабілізують розвиток багатьох суспільств в сучасну добу. Подолати дані негативні тенденції можливо через всебічну популяризацію ідей толерантності, а також схвалення її основних складових як необхідних для гармонізації людських взаємовідносин у свідомості пересічного індивіда. Однією з пріоритетних в цьому сенсі є освітня галузь в межах якої має відбуватися насадження молодим поколінням комплексу гуманістичних цінностей.

Постановка проблеми. В науковому дискурсі сьогодення існує чимало визначень поняття толерантність, проте досі залишається незрозумілим яким чином можна вплинути на її розвиток у суспільствах, які протягом тривалого часу потерпають від негативних наслідків конфлікту. Адже люди, які втратили віру у соціальну справедливість та моральні цінності, будуть змушені в вершу чергу думати про власний захист, а не про будь-що інше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Urgency of the research.

The deepening scientific and philosophical interest in the phenomenon of tolerance is driven by the crisis of national identity, high levels of interpersonal hatred, distrust and discrimination that destabilize the development of many societies in the modern day. It is possible to overcome these negative trends through the full popularization of ideas of tolerance, as well as the approval of its basic components as necessary for the harmonization of human relationships in the mind of the average individual. One of the priorities in this sense is the educational sector, within which the humanistic values should be planted with a young generation.

Target setting. There are many definitions of the notion of tolerance in the scientific discourse today, but it is still unclear how this may affect its development in societies that have long been negatively affected by conflict. After all, people who have lost faith in social justice and moral values will have to think about their own protection, not everything else.

Actual scientific researches and issues analysis. The

Філософські аспекти поняття толерантності як прояв світоглядного релятивізму були репрезентовані В. І. Тофтумом у "Сучасному словнику з етики". Поглиблений аналіз толерантності був здійснений авторами колективної монографії "Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно-методологічний аспекти" Ф. С. Бацевичем, С. Л. Грабовською, О. В. Дарморізом. Педагогіка толерантності в контексті домінування глобалізаційних тенденцій у вимірах сучасної культури була осмислена В. Г. Кременем в його наукових працях "Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації", а також "Консолідація України на основі платформи толерантності".

Постановка завдання. Розглянути поняття толерантності в контексті проблем відродження національної ідентичності, а також розвитку освіти в умовах конфлікту.

Виклад основного матеріалу. В межах даної роботи осмислення основних компонентів толерантності відбувається у невід'ємному зв'язку зі сферою освіти та педагогічним процесом. Якщо взяти до уваги той факт, що людина від природи є егоїстичною істотою, якій властиво розширювати власні сфери впливу, то толерантність має виступати у якості морального імперативу, своєрідної гарантії, що захищатиме людей від тригерів конфлікту. Через це у національній стратегії розвитку освіти має бути збережений баланс між орієнтиром на інтереси індивідуальності та

philosophical aspects of the concept of tolerance as a manifestation of worldview relativism were represented by V. I. Toftul in the Modern Ethics Dictionary. An in-depth analysis of tolerance was carried out by the authors of the collective monograph "Tolerance as a Socio-Cultural Phenomenon: World-Methodological Aspects" by F. S. Batsevich, S. L. Grabovskaya, O. V. Darmoriz. The pedagogy of tolerance in the context of the dominance of globalization tendencies in the dimensions of contemporary culture was analyzed by V. G. Kremen in his scientific works "Tolerance as an imperative: national identity in the age of globalization", as well as "Consolidation of Ukraine on the basis of a platform of tolerance".

The research objective. The objective of the work is to consider the concept of tolerance in the context of the problems of national identity revival and the development of education in conflict.

The statement of basic material. In the context of this work, understanding of the main components of tolerance is inseparably linked to the educational field and the pedagogical process. Taking into account the fact that man by nature is a selfish being who is inherently expanding his own spheres of influence, then tolerance must act as a moral imperative, a kind of guarantee that protects people from the triggers of conflict. For this reason, the national strategy for the development of education must maintain a balance between a focus on the interests of the individual and the need for society, the promotion of tolerance and the

потреби соціуму, проповідуванням толерантності та розвитком патріотизму.

Висновки. У статті здійснюється спроба розв'язання суперечностей світоглядно-ціннісного характеру у розумінні змісту понять толерантність та концепт ідентичності в контексті глобалізаційних тенденцій сучасної доби. Опіраючись на концепції вчених у галузі соціальної філософії, жага до толерантності розглядається як ознака високої інтелектуальної культури суспільства. В роботі доведено, що імплементація толерантності у життєдіяльність сучасного соціуму в першу чергу потребує трансформації філософської складової освітнього процесу.

Ключові слова: соціальна турбулентність, габітус, сегрегація, гіпотеза контакту, педагогіка толерантності.

development of patriotism.

Conclusions. The article was attempted to resolve contradictions of worldview and values in the understanding of the concepts of "tolerance" and "identity" in the context of globalization trends of the modern age. Relying on the concepts of scholars in social philosophy field, the desire for tolerance is considered as a sign of a high intellectual culture of society. It is proved in the work that the implementation of tolerance in the life of modern society in the first place requires overall the transformation of the philosophical component of educational process.

Key words: social turbulence, habitus, segregation, contact hypothesis, pedagogy of tolerance.

Актуальність теми. За рішенням ЮНЕСКО вже 24 роки поспіль у світі 16 листопада відзначається Міжнародний день толерантності. Стабільний суспільний інтерес до феномену толерантності пов'язаний із проблемою консолідації людства у національних і світових масштабах в умовах великої кількості міграційних процесів, що призводять до фрагментації національних ідентичностей. Американський дослідник С. Гантінгтон в роботі "Зіткнення цивілізацій" (1996) справедливо зауважив, що однією з причин конфліктогенності соціуму є криза національної ідентичності, яка складається з неоднорідних субдержавних, регіональних, провінційних і місцевих політичних утворень [7, с.12]. Як наслідок, Європа та світ потерпають від перманентних конфліктів, знаходячись на стадії соціальної турбулентності, коли класичні регулятивні механізми вже не діють, а нові перебувають лише в процесі вироблення. Зважаючи на гостроту зазначених явищ, толерантність продовжує залишатися пріоритетним стратегічним напрямком на порядку денному сучасного суспільства,

будучи надзвичайно актуальною проблемою для міждисциплінарних наукових досліджень.

Мета даної роботи полягає у систематизації наукових та філософських підходів до розуміння природи толерантності та усвідомлення її ролі у відродженні національної ідентичності. Сутність поняття толерантність досить чітко відбите у твердженні Генерального секретаря ООН (1997-2006), Лауреата Нобелівської премії миру Кофі Аннана: толерантність — це мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями. Завдяки вихованню уміння помірковано ставитися до усього, що виходить за межі усталених цінностей в межах певної культури, можна посприяти суттєвому зменшенню соціальної напруги між людьми. Не зважаючи на багаторазовий науковий аналіз цього терміну у площині взаємодії людини із суспільством, на сьогодні все ще існують певні “пробіли” в усвідомленні його концептуальних меж. Дане дослідження, зважаючи на його обсяг, не претендує на вироблення універсальної панацеї, що змусить людство сприймати ідеї толерантності як абсолют.

Перш за все, толерантність не варто ототожнювати із пасивністю, байдужістю, вседозволеністю, оскільки її смислове підґрунтя немає нічого спільного з потуранням перед обличчям потенційного ворога. Бути толерантним означає – поважати права і свободи кожного громадянина як індивідуальності, сприймати її світогляд із розумінням, опираючись на засади гуманізму, а не етноцентризму. Зрозуміло, що справжня толерантність може відбуватися в суспільствах з високим рівнем освіченості, де громадяни своєї країни морально готові жертвувати власними інтересами заради спільного майбутнього людства. Толерантність є неможливою у ситуації, коли кожен громадянин буде діяти за принципом “моя хата скраю”. По-друге, готовність сприймати людей такими якими вони є потребує відтворення демократичних принципів у життєдіяльності суспільства, а саме – рівного доступу кожного члена спільноти до соціальних благ, повноцінної відповідальності усіх верств населення перед законом, а також колективного засудження ними будь-яких форм нетерпимості. Саме тому толерантність є ознакою демократичного устрою, а в державах тоталітарного штибу вона зазвичай сприймається як загроза державного суверенітету, національної цілісності тощо. По-третє, толерантність має бути абсолютним, а не ситуативним явищем.

Вона є своєрідною усною домовленістю між представниками різних етносів, релігійних чи соціокультурних угруповань щодо свідомого визнання альтернативних міркувань з приводу тієї чи іншої ситуації.

Неможливо апелювати до толерантності лише в односторонньому порядку, коли вигідно, адже в такому разі вона породжуватиме не соціальну гармонію, а міжособистісну недовіру. Досить цікаве судження на цей рахунок висловив німецький філософ та соціолог Ю. Габермас у роботі “Коли ми повинні бути толерантними? Про конкуренцію бачення світу, цінностей і теорій”, який зауважив, що у суспільстві не буде колективної згоди між представниками усіх верств населення, якщо толерантність буде виражатися односторонньо, на користь певної частини суспільства [6]. Більше того, толерантність має ґрунтуватися на обопільному розумінні важливості формування світоглядного плюралізму, в інакшому випадку – вона стане не лише неефективною, але й збитковою.

Британсько-австрійський філософ К. Поппер у власній творчості звернув увагу на головний парадокс імплементації толерантності: “Необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості” [5]. Тобто, толерантність має бути терплячою до всього, окрім нетолерантності. Тим самим вона потребує рішучості у подоланні того, що суперечить її меті. У цій ситуації слушно згадати приклад із крахом проекту мультикультуралізму, який зазнав фіаско у ХХІ столітті серед країн західної Європи – Бельгії, Франції, Німеччині. Причиною цього, як відомо, виявилася неготовність потоків емігрантів до повноцінної інкультурації в середовищі чужорідного для них соціуму. Замість спроби інтеграції у осередок суспільства, вивчаючи мову, переймаючи певні цінності, емігранти задовольнялися роллю маргіналів, будучи закритими від основної маси населення, формуючи щось на зразок етнічних гетто. Іноді їм вдавалося навіть вплинути на закономірності соціальної демографії. Можна не сумніватися у тому, що поширення ісламської релігії серед населення Німеччини стало причиною для турботи місцевої влади, яка опинилася на роздоріжжі між боротьбою із бідністю у країнах третього світу та захистом власних національних інтересів.

Концепт ідентичності у національному контексті означає ототожнення людиною себе із певною спільнотою на основі спільних індивідуальних якостей. Ідентичність відображає ціннісну

систему координат соціуму, маючи повноваження для об'єднання людей, усвідомлення ними потреби щодо співжиття у мирі та гармонії. Послаблення ідентичності призводить до занепаду взаємовідносин членів суспільства, їх психологічного і соціального відчуження одне від одного. Якщо концепт ідентичності визначається через ототожнення суб'єктів із певним середовищем існування, тобто відтворює суб'єкт-об'єктну модель комунікації, то толерантність є суб'єкт-суб'єктним різновидом взаємодії. Одним із умовних маркерів ідентичності є "габітус" - цілісна система, яка була введена у науковий обіг французьким соціологом П. Бурдьє для позначення механізму, що детермінує загальні стандарти поведінки людини. На його думку, габітус безпосередньо впливає на ставлення суб'єкта до представників різних етнічно-релігійних груп [2]. На основі цього можна стверджувати, що дискримінаційні погляди не присутні у свідомості людини від її народження. Вони можуть з'явитися у неї лише через виховання, емпіричне сприйняття конкретних ситуацій, які б утверджували подібну поведінку як норму.

Соціальне середовище не лише формує світогляд людини, сприяє комфортному її існуванню, але й взагалі допомагає людині почувати себе людиною. Цей процес можна розтлумачити як шлях суб'єкта до усвідомлення своєї ідентичності через взаємодію із соціальним середовищем. Процес набуття суб'єктом своєї ідентичності описується У. Бронфенбреннером у власній теорії екологічних систем. Він зауважив, що розвиток людини нагадує набір вкладених структур, кожна з яких розташовується всередині іншої подібно до російської ляльки-матрьошки. До складу першої ланки входить сім'я, друзі, найближче оточення. У сукупності вони формують мікросоціальне середовище або ж мікросистему кожної людини. Якщо одна людина змінюється в межах такого об'єднання, зміни у тій чи іншій мірі торкаються й інших людей. Кожен індивід протягом життя перебуває у складі декількох мікросоціумів, які формують єдину мезосистему як сукупність інтеграційних елементів. Мікросистеми та мезосистеми взаємодіють із екосистемами, які здатні здійснювати опосередкований вплив на індивіда. Наприклад, надмірна концентрація людини над однією роботою може призвести до зменшення уважності в процесі виконання іншої – проведення багато часу на роботі може призвести до проблем у сім'ї тощо. Усі ці системи разом та кожна

окремо знаходяться під впливом макросистеми, яка детермінує загальний контент, систему переконань і структуру міжособистісних відносин як соціальну складову певної культури або субкультури.

Навчання та виховання є фундаментальними елементами формування ідентичності людини, а також утвердження у неї поміркованого ставлення до всього, що виходить за межі її соціальних норм та стандартів. Більше того, проблема ототожнення людини в межах суспільства має безпосередній зв'язок із розвитком освітнього ландшафту. С. Терепищій розтлумачує освітній ландшафт як “філософський концепт для позначення сукупності просторових, соціально-економічних, політичних, культурних та антропологічних характеристик освіти, що змінюються в межах певного регіону у процесі збереження, передачі та виробництва знань”. Розвиток освітньої галузі повинен здійснюватися не через уніфікацію, а через поліцентричний дискурс, який зорієнтований на конструктивний діалог багатьох політичних стратегій та цінностей [8, с.284].

Явища соціальної сегрегації в освітньому просторі є недопустимими, тому що саме школи і університети мають бути агентами популяризації толерантності в сучасну добу. Поняття сегрегація у широкому розумінні визначається як примусова політика відділення однієї частини суспільства від іншої на основі певних соціально-етнічних відмінностей. Для людства у XXI столітті вона є такою ж серйозною загрозою як і наявність ядерної зброї. Сегрегація у галузі освіти досить часто зустрічається у постконфліктних суспільствах, коли державна політика тієї чи іншої країни, замість роботи над усуненням джерела непорозумінь, намагається нівелювати потенційну загрозу щодо агресії шляхом відмежування студентів одне від одного. Зокрема, у випадку із постконфліктною Боснією і Герцеговиною університетська освіта з початку 1990-х років була розділена за етнічними ознаками і повинна була забезпечити диференційоване навчання хорватських та сербських студентів в окремих класах та школах, а також за окремими навчальними програмами. Застосування подібної політики у галузі освіти варто сприймати як спробу відтермінувати, а не повноцінно розв'язати конфлікт.

Прогресивна трансформація освітнього ландшафту здатна не лише відродити національну ідентичність в державі на основі вивчення спільної долі народу, але й забезпечити толерантність до

усіх інших людей на основі визнання того, що спільного між людьми значно більше ніж відмінного. Роль педагога як фундатора ідей толерантності була обґрунтована В. Андрущенком в роботі “Світанок Європи: проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття” наступним чином: “Зупинити агресора, відновити мир, зняти загрози для Європи і світу, відродити довіру до державних і міждержавних структур, до міжнародних домовленостей, гарантій... Це проблеми і завдання, а може й історичне покликання – всяк і кожного. Ми – педагоги – також маємо внести свій вклад. У його основі – виховання цінностей, формування особистості нового світобачення, гармонія національної та загальнолюдської моралі, норм і стандартів людяності” [1, с. 125]. На основі цього запрошується думка: людина, що не поважає традицій свого народу не може бути дійсним громадянином, але якщо вона не рахується з основами загальнолюдської моралі, то її людяність взагалі залишається під сумнівом.

Країнам, що перебувають в умовах конфліктної ворожнечі варто ретельно вивчати досвід таких держав як Бельгія, Швейцарія і Канада, які завдяки стабільній підтримці високого рівня освітніх послуг, навчилися жити на засадах толерантності і взаємної довіри, попри попередні розбіжності світоглядно-ціннісного характеру. В основі прогресивної стратегії розвитку освітнього ландшафту має бути закладений полікультурний аспект, оскільки втілення у життя принципів толерантності є можливим лише там, де є взаємоповага до кожної людини, незалежно від її етнічного коріння. Впровадження цілеспрямованого навчання і виховання толерантності буде мати якісні позитивні наслідки в суспільствах, які перебувають у ситуації кризи національної ідентичності. Толерантність є досить ефективним способом досягнення миру у конфліктному середовищі, коли вона намагається уникати крайнощів. Під уникненням крайнощів мається на увазі формування відповідного ставлення до проявів “інакшості” на засадах терпимості, у випадку відсутності загрози щодо потенційної асиміляції панівної культури.

Педагогіка толерантності має бути пріоритетною стратегією відродження національної ідентичності в умовах домінування глобалізаційних тенденцій сьогодення. На цьому було наголошено В. Г. Кременем. В його наукових працях “Толерантність як

імператив: національна ідентичність в добу глобалізації”, а також “Консолідація України на основі платформи толерантності” йдеться про пріоритетність європейських цінностей у консолідації неоднорідних суспільств в сучасну добу. Такі масштабні явища як глобалізація та міграція поступово трансформують систему ментально-ціннісних координат соціуму, обумовлюючи потребу у виробленні ефективного інноваційного механізму щодо співіснування представників окремих культурних осередків у межах однієї держави [4]. Факт кризи мультикультуралізму у цьому сенсі засвідчив, що соціальна ізоляція та поляризація є неефективними та потенційно шкідливими явищами для суспільства, оскільки вони ведуть до загострення конфліктів через акумулювання міжособистісних непорозумінь.

Голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор зазначив: “Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки більш ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов’язаних з розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати можливість всім без виключення виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що має на увазі можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця ціль є домінуючою” [3]. За освітою закріплюється фундаментальна роль – стати підґрунтям для вирішення суперечностей та своєрідним інструментом у знаходженні консенсусу між людьми.

За визначенням відомого чеського дослідника Мирослава Гроха, на процес консолідації можуть впливати як об’єктивні показники – мова, культура, освіта, релігія, історична пам’ять, політичний устрій, економічна складова, так і їх суб’єктивні відображення в колективній свідомості. Найбільш потужними консолідуючими чинниками вважається історична пам’ять, що тлумачиться як спільна “доля” спільноти, соціальна рівність всіх членів групи, а також інтенсивність мовних і культурних зв’язків. Якщо об’єктивні показники мають властивість залишатися сталими, то їх суб’єктивна інтерпретація корегується через функціонування

освітньої галузі. Тобто, саме освіта має особливі повноваження у побудові спільного майбутнього на засадах сталого миру.

Виходячи із зазначених роздумів, стає зрозумілим, що в основі будь-якого конфлікту, як основної перепони на шляху досягнення сталого миру, лежить відсутність природної цілісності як на рівні особистості, так і у площині соціуму, що породжує девальвацію освіченості в сучасну добу. Поточний низький рівень освітньої культури негативно впливає на суспільство, яке, звикнувши до конформізму, втратило потребу щодо критичного сприйняття повсякденної реальності. Змінити цю ситуацію на краще можливо лише на основі конкретної стратегії дій, які будуть впорядковані та погоджені з громадськістю. Популяризація ідей толерантності без трансформації філософської складової освіти не виправдає себе, оскільки саме освіта, на відміну від інших соціальних інститутів, орієнтована не лише на теперішнє, але й на майбутнє. Вона здатна пробудити у молодій людини потребу мислити та діяти системно, формуючи цілісний світогляд, маючи спільне довгострокове бачення організованого, відповідального та справедливого суспільства.

Американський психолог, випускник Гарвардського університету Г. Олпорт, будучи прибічником застосування інклюзивного підходу в освіті, висунув концепцію, що має назву "гіпотеза контакту". В її основі лежить взаємозв'язок між інтенсивністю комунікації, що відбувається між представниками окремих субнаціональностей та рівнем соціальної напруги між ними. Тобто, на його думку, найкращим способом досягнення порозуміння між декількома потенційно конфліктними спільнотами є кількісне збільшення контактів між ними [9]. Чим частіше відбувається комунікація – тим вищим буде рівень згуртованості. Ізоляція ж навпаки сприяє відчуженню людей одне від одного, що може мати вкрай негативні наслідки у перспективі розвитку консолідованого суспільства. Як засвідчують проведені дослідження К. Макліном та З. Бекерманом, застосування контакт гіпотези у гетерогенній спільноті є корисним не лише у зв'язку із формуванням сприятливих умов для заохочення інакшості, але й для успішної самореалізації молоді у подальшому житті. Керуючись попереднім досвідом аналізу освітнього середовища Північної Ірландії, було зроблено висновок, що учні, які адаптувалися до умов навчання у змішаних класах, стають більш успішними на

подальших етапах життя. Через це на державному рівні мають бути налагоджені механізми заохочення змішаних типів навчання, згідно з якими педагог виступатиме у якості провідника, агента миру [10].

У межах вищого навчального закладу оптимальним середовищем для контактування можуть виступати наукові бібліотеки, лабораторії, а також спільні конференції, круглі столи між представниками розрізаних соціальних спільнот. Хоча завдяки регулярному проведенню наукових обговорень не можна абсолютно нівелювати існуючі стереотипи, цілком реально змінити суб'єктивне відношення до них. Одна справа – згадувати стереотипи у необразливому тоні під час розповіді анекдоту, зовсім інша – пропагувати почуття расової ненависті на їх підґрунті. За допомогою контактування важко породити справжню дружбу між представниками різних культур, але цей метод допомагає знизити рівень напруги, подолати страх та невпевненість між носіями нетотожних ідентичностей.

Для здійснення якісної комунікації необхідно мати високий рівень не лише освіченості, але й інтелектуальної культури. Людина, що оперує знаннями помноженими на жагу до справедливості, має зрозуміти, що застосування агресії у будь-яких проявах є ознакою варварства. Якщо вона не здатна вгамувати власні емоції, на неї чекає поразка. І саме тому, громадянська війна найчастіше відбувається у суспільствах з низьким рівнем інтелектуальної культури, де для нацькування людей одне на одного потрібно лише знаходити необхідні важелі тиску. На основі цих роздумів напрошується думка, що невігластво є “добрим другом” агресії, а інтелектуальна культура наближає людей до толерантності. Усвідомити це варто ще у період молодості, щоб не наробити помилок у майбутньому. Роль педагога у популяризації толерантності полягає у плеканні любові до своєї держави, світу, а також усіх людей незалежно від расових чи етнічних ознак.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших наукових пошуків. Таким чином, проблема толерантності є однією із найбільш гострих та суперечливих в епоху мінливої соціокультурної реальності сьогодення. Для того, щоб імплементувати канони толерантності у повній мірі варто змінити світоглядно-ціннісні засади міжособистісної комунікації, які обумовлені ідентичністю кожної людини як суб'єкта суспільства.

Толерантність може бути реалізованою лише в умовах соціальної справедливості, усвідомлення кожним громадянином своїх прав та обов'язків. Першим і найбільш вагомим кроком до прогресивних змін є трансформація філософського підґрунтя освітнього процесу в якому людина буде виховуватися не лише як патріот своєї держави, але й як громадянин глобального простору. Подальші дослідження даної проблематики нададуть змогу визначити конкретний механізм щодо впровадження ідей толерантності у життєдіяльності суспільства.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, ВП., 2011. 'Світанок Європи : Проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи ХХІ століття', К. : *Знання України*, 1099 с.
2. Бурдьє, П., 1995. 'Структуры, Habitus, Практики. Современная социальная теория : Бурдьє, Гидденс, Хабермас', Новосибирск, *Электронная публикация : Центр гуманитарных технологий*. Доступно : <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5168> [Дата обращения 16 Июля 2019].
3. Делор, Ж., 1996. 'Образование: сокровитное сокровище', *Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для ХХІ века*. Доступно : <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> [Дата обращения 18 Июля 2019].
4. Кремень, ВГ., 2011. 'Толерантність як імператив : національна ідентичність в добу глобалізації', *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського, Серія : Педагогічні науки, Вип. 1.32*, С. 6-9.
5. Поппер, К., 1992. 'Открытое общество и его враги. В 2 т.', М. : *Культурная инициатива; Феникс*, 448 с.
6. Хабермас, Ю., 2006. 'Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий', *Социологические исследования, № 1*, С. 45-53.
7. Хантингтон, С., 1994. 'Столкновение цивилизаций?', *Полис, № 1*, С. 33-48.
8. Терепиций, СО., 2016. 'Сучасні освітні ландшафти', Київ : "Фенікс", 309 с.
9. Allport, GW., 1979. 'The nature of prejudice', New York : *Basic books*, P. 29-46.
10. McGlynn, C., Zembylas, M., ed., 2009. 'Peace education in conflict and post-conflict societies : Comparative perspectives', *Springer*, 273 p.

References:

1. Andrushchenko, VP., 2011. 'Svitanok Yevropy : Problema formuvannya novoho vchytelya dlya ob'yednanoyi Yevropy KHKHI stolittya (The Dawn

- of Europe : The Problem of Forming a New Teacher for a United Europe of the 21st Century)', К. : *Znannya Ukrainy*, 1099 s.
2. Burd'yo, P., 1995. 'Struktury, Habitus, Praktiki. Sovremennaya sotsial'naya teoriya : Burd'yo, Giddens, Khabermas (Structures, Habitus, Practices. Contemporary Social Theory : Bourdieu, Giddens, Habermas)', Novosibirsk, *Elektronnaya publikatsiya : Tsentral'nyy gumanitarnyy tekhnologiy*. Dostupno : <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5168> [Data obrashcheniya 16 Iyulya 2019].
 3. Delor, ZH., 1996. 'Obrazovaniye: sokrytoye sokrovishche (Education : The Hidden Treasure)', *Osnovnyye polozheniya Doklada Mezhdunarodnoy komissii po obrazovaniyu dlya XXI veka*. Dostupno : <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> [Data obrashcheniya 18 Iyulya 2019].
 4. Kremen', V.H., 2011. 'Tolerantnist' yak imperatyv : natsional'na identychnist' v dobu hlobalizatsiyi (Tolerance as an Imperative : National Identity in the Age of Globalization)', *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho, Seriya : Pedagogichni nauky, Vyp. 1.32*, S. 6-9.
 5. Popper, K., 1992. 'Otkrytoye obshchestvo i yego vragi. V 2 t. (Open Society and its Enemies. In 2 vol.)', M. : *Kul'turnaya initsiativa; Feniks*, 448 s.
 6. Khabermas, YU., 2006. 'Kogda my dolzhny byt' tolerantnymi? O konkurentsii videniy mira, tsennostey i teoriy (When Should We Be Tolerant? On the Competition of Visions of the World, Values and Theories)', *Sotsiologicheskiye issledovaniya, № 1*, S. 45-53.
 7. Khantington, S., 1994. 'Stolknoveniye tsivilizatsiy? (Is it the Crash of Civilizations?)', *Polis, № 1*, S. 33-48.
 8. Terepyschyy, SO., 2016. 'Suchasni osvichni landshafty (Modern Educational Landscapes)', Kyiv : "*Feniks*", 309 s.
 9. Allport, GW., 1979. 'The nature of prejudice', New York : *Basic books*, P. 29-46.
 10. McGlynn, C., Zembylas, M., ed., 2009. 'Peace education in conflict and post-conflict societies : Comparative perspectives', *Springer*, 273 p.